

תולדות התנועה הקיבוצית

אייל כפכפי

Henry Near, *The Kibbutz Movement: A History*, I, Oxford University Press 1992

ספרו של הנרי ניר על התנועה הקיבוצית הוא ספר חשוב, המסכם היטב את העיקר מתוך מחקריו שלו ומחקרי אחרים, כולל החומר העצום שנכתב על הנושא בעברית. הספר הוא פרי הבשלה ארוכה של המחבר במחקר התנועה הקיבוצית, ועל כן גם מה שהוא שואב ממחקרי אחרים זוכה לאינטגרציה שלמה באופן ראייתו העצמית את הדברים, עד שלא נודע כי מחקרי האחרים באו אל קרבו.

הקיבוץ בעלייה השנייה 1904 – 1914

המחבר עומד על שני התנאים שאפשרו את יצירת הקבוצות: הנושא האנושי – פועלים שהצליחו להסתגל לעבודה החקלאית ולחיים בקבוצה; והתנאי הכלכלי – כניסת התנועה הציונית לרכישת קרקעות והקמת חוות. המחבר מבחין בין הניסיון של הקולקטיב בסג'רה, ביוזמתם של מניה שוחט, יצחק בן-צבי ואחרים, לבין דגניה. הראשון היה שיתופי, מבוסס על יוזמת הפועלים – אך זמני, בעוד שדגניה, על אף שגם היא החלה כקבוצת כיבוש של פועלים שנבחרו לצורך ניסיון בהנהלה עצמית של פועלים, התכוונה אל הקביעות, אל ההתיישבות. סג'רה ודגניה ושבתת כנרת היוו את ערש התנועה הקיבוצית. הם התוו את הדרך מכשלון כיבוש העבודה במושבות אל התיישבות עצמית בגליל.

כאשר המחבר מתאר את הקולקטיב בסג'רה ו'השומר'. הוא מסבר את אוזן הקורא מחוץ לארץ בהבלטת דמותו של נשיא המדינה השני, יצחק בן-צבי, כדמות המרכזית של 'בר גיורא' ו'השומר', על חשבון ישראל שוחט, המנהיג האמיתי של 'השומר'. מניה שוחט הציורית, אשתו של ישראל, זוכה לכל המגיע לה כמהפכנית וכאם הקולקטיב בסג'רה. ההצלחה של ה'קיבוצים' הראשונים, סג'רה ודגניה, היתה קודם כל כלכלית. את שבחיה של דגניה מביא המחבר מפיו של ברל כצנלסון במכתב פומבי לחבריו בדגניה ב'1935. זה היה מאמר פוליטי, שכיוון להעלות את יוקרתה של דגניה, בת העלייה השנייה, במאבק של ברל על איחוד התנועה הקיבוצית, שבו דן המחבר בהמשך. ברל השתמש אז בנוסטלגיה למטרות פוליטיות, ולכן מוטב היה למקם את ה'מכתב' הזה במסגרת המאבק על איחוד התנועה הקיבוצית ולא כעדות אובייקטיבית למה שחש ברל ב'1909. די במקורות האותנטיים שמביא המחבר להתרשם חזק מדגניה. כשהתלבטה הקבוצה אם לנדוד הלאה למקום עוד יותר קשה ויותר ראשוני שכנעו בוסל ותנחום תנפילוב את חבריהם שההתמדה והקביעות, ההמשכיות והבניין הם החלוציות האמיתיות. התפתחותה הכלכלית של דגניה גרמה להתרחבותה, עד שמייסדיה החליטו שעליה להצטמצם שוב בד' אמות האינטימיות. אין זה אומר שדגניה

הסתגרה כלפי בעיות היישוב. חבריה היו מוכנים לפעול מחוץ לקבוצה לטובת הכלל, כפי שעשה למשל בוסל כשסירתו, ששטה מפגישה בטבריה למען הפליטים מיהודה שבאו לגליל בימי המלחמה, טבעה בכנרת. אמת שדגניה התלבטה הרבה אם להצטרף ל'המשביר', שראשיתו בסיוע ליישוב מחיר החיטה בימי מלחמת העולם הראשונה. המחבר איננו נוקט עמדה כלפי התיאור של אניטה שפירא שהעליב בשעתו את חברי דגניה,¹ בהציגו את קבוצתם כמסתגרת ואנוכית.

נסיון אנשי העלייה השנייה לממש את רעיונותיהם בקרב אנשי העלייה השלישית

לביא הצטרף לגדוד העבודה כדי להגשים את רעיונו על הקבוצה הגדולה. אבל בגדוד העבודה הוא בא מהר מאוד לידי התנגשות, כשמזכירות הגדוד טענה שיש להמשיך בקופה כללית של הגדוד הארצי, הדואגת קודם כל לעניינים הדחופים ביותר, כלומר הזנת הפלוגות. אל המחלוקת בין עין-חרוד, שרצתה לבסס לעצמה אינוונטר הולם שיאפשר ייצור, לבין מזכירות הגדוד נוספה גם מתיחות פוליטית. הסתדרות שהונהגה בידי אחדות-העבודה ומזכיר ההסתדרות, אמנם ראו בגדוד את הגוף הדינמי והחלוצי של ההסתדרות, אבל הם גם חששו שמא יתחרו בהם מנהיגי הגדוד על הנהגת תנועת העבודה. ניר טוען שחששם של הוותיקים (בצדק הוא מציין שכמה מראשי 'השומר' ניצבו יחד עם הנהגת הגדוד באופוזיציה להנהגת אחדות-העבודה וההסתדרות) שהחדשים יטלו מהם את כתר המנהיגות היה מבוסס, וכי עצם התפיסה של הגדוד בדבר קומונה כללית של פועלי א"י עוררה חשד שמטרת מנהיגי הגדוד היא לאחד את יתר הפועלים תחת כנפי מנהיגותם.² למעשה זה לא מדויק, כי בן-גוריון, שהכריע נגד הרוב בגדוד לטובת עין-חרוד, כפי שמתאר המחבר היטב, דגל בעצמו בקומונה כללית. זה לא היה ריב אידיאולוגי בעיקרו, אלא מאבק כוח שנערך בקרב מנהיגי העלייה השנייה ומנהיגי העלייה השלישית על גבה של התנועה הקיבוצית. זאת לא תהיה הפעם האחרונה. כאן חסר החוט של ישראל שוחט שלא נטוה היטב מימי 'השומר', כפי שראינו קודם לכן. גם כשיוזכר שוחט בהמשך כאחד ממרכיבי הפלג השמאלי של הגדוד,³ המושך אותו לפילוג ולבסוף גם לירידה הטראגית אל ברית-המועצות, גם אז הוא לא יהווה בעיני ניר מרכיב של השמאל מטעמים אידיאולוגיים. כבר אלקנה מרגלית התלבט מאוד כיצד להגדיר את יוזמתו ה'שמאליות' של שוחט, ואפילו כאשר ארגן ב-1926 את המשלחת הרת האסון לברית-המועצות.⁴ המחבר אינו נוקט עמדה כלפי התיזה של יונתן שפירא שציירה את ששת החברים מהעלייה השנייה, מקימי אחדות-העבודה, כמנהיגות דורית שהצליחה לשמור על מנהיגותה מול כל האיומים של הנהגות העליות הבאות;⁵ אבל הוא ער לעובדה שהמחלוקות העיקריות שפילגו את תנועת הפועלים חצו גם את אנשי העלייה

1. השווה הנרי ניר, 'עמ' 46, לאניטה שפירא, ברל, תל-אביב 1980, עמ' 105.
2. ניר, 'עמ' 78.
3. שם, 'עמ' 140.
4. א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, תל-אביב 1980, עמ' 251.
5. " שפירא, אחדות העבודה ההסטורית, תל-אביב 1975.

השנייה. זו היתה מחלוקת בין 'השומר' לבין 'ההגנה',⁶ וגם פילוג גדוד העבודה לא יצא מכלל זה.

העלייה הרביעית: הקיבוץ המאוחד ו'החלוץ'

את המהפכה בתפיסה החלוצית, לעומת זו של העלייה השנייה, עיצב טבנקין בהשפעת הסמל החדש של ההכשרה החלוצית: קלוסובה. שם התקבצו נערים ונערות שברחו ממשפחותיהם ללא לבנים לגופם, עם חליפת לבוש אחת. ההכשרה היתה דלת אמצעים והעבודה שהתקיימה ממנה היתה עבודת חוצבים קשה. היא חיתה באמת על-פי הסיסמה שהיתה מתוחה על קירותיה: 'חוקת החלוציות הינה אכזרית במעשיותה אך נפלאה במהותה'.⁷ טבנקין התפעל מהמהות וגם, אכן, מהאכזריות של קלוסובה. בין חבריו של טבנקין היו שראו לעתים את הדברים באור שונה וביקורת: חברי ההכשרה הזאת עובדים קשה מדי ואוכלים רע מדי, ואין להם לא לבוש הולם ולא מקום לישון כהוגן – וכך הם נחלשים וחולים.

לא רק טבנקין ידע להגדיל השפעתו אצל החלוצים מהעלייה הרביעית. עליית כל הנוער החלוצי של השומר-הצעיר בעת העלייה השלישית הותירה את הגולה עירומה מייעוד חלוצי, ועל הנוער שם היה לגבש לעצמו זהות מחדש. מי שגיבש את הזהות הזו לגבי חלק חשוב של הנוער היה מי שדווקא נדחה בידי קבוצתו בארץ: מאיר יערי. הוא היה אמנם אישיות חשובה בתנועה ובקבוצת ביתניה, שנודעה בגלל הקובץ 'קהילייתנו', אולם דרכיו האוטוריטריות הכשילוהו, ולמעשה נאלצו הוא ואשתו לעזוב את הקבוצה. ואז חזר לגליציה. באופן רשמי היה שליח של הקק"ל, אבל למעשה הכשיר שם את לבבות הנוער של השומר-הצעיר על יסוד 'סמלים תלושים', החיבור שכתב ב-1922. יערי נפרד בחיבור זה מהרומנטיציזם של השומר-הצעיר, שהגיע לשיאו בביתניה, ותבע להשתית את דרך התנועה על תביעות של חלוציות מעשית ומוגדרת בהשפעת תורת גורדון, 'דת העבודה'.⁸ למעשה קשה להניח שאפשר לייחס לגורדון את הסיסמה השחוקה הזאת. הנרי ניר טוען שיערי המציא את 'תורת השלבים' כדי לגדור בעד גלישת חברי השומר-הצעיר לקומוניזם, ובנקודה זו הוא חוזר על האפולוגטיקה של יערי עצמו ושל תנועתו. ה'שלב' של הקואופרציה עם הבורגנות בציונות התקבל בתנועתו של יערי כהכרח לא יגונה, וייתכן שיותר משגדר באמת בעד השפעות קומוניסטיות הוא נועד לבודד את השומר-הצעיר מכלל הנוער החלוצי הציוני-סוציאליסטי – ובכך הפך לשורש פורה לענף ההשמאלה הקומוניסטית.

המחבר מסייג את הגירסה המקובלת שלפיה היו חברי השומר-הצעיר הרבה יותר משכילים מאלה שבתנועות נוער אחרות, זאת למרות שהוא מביא מכתב נוגע ללב של איש 'החלוץ' והקיבוץ המאוחד המתקנא באנשי השומר-הצעיר על יופיה של תנועתם, שהיה נכון להצטרף אליה ולו בגלל שירתם היפה. אלא שהוא גם כעס עליהם – על התבדלותם מהמונים. שונה מהשומר-הצעיר היתה גורדוניה. תנועה זו שנווטה בעיקר

6. מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, עמ' 251.

7. ניר, עמ' 109.

8. שם, עמ' 118.

על דרך ההתנגדות לשומר-הצעיר, בידי פנחס לבון (לוביאניקר), החלה מההתנגדות למרקסיזם והמשיכה בהתנגדות ל'תרבות הנעורים'. לבון כפר בתרבות מיוחדת ובאידיאלים מיוחדים לנוער. אמת היא, טען, שהנוער מתייחד בתכונות מסוימות וחלקן פורה אפשרויות, אך אין לו אידיאלים מיוחדים.

בשנות השלושים שיפרו הקיבוצים את מצבם הכלכלי לעומת שנות העשרים. הן באמצעות מלווה קונסולידציה, הן באמצעות כספי ההעברה מגרמניה, אבל גם במאמצים גדולים של אנשי הפלוגות, שחסכו מפיהם כדי לקבץ ממון להתיישבות. למרות ההתאוששות, יחסית לשנות העשרים המאוחרות, נשארו הקיבוצים בבעיות כלכליות קשות. הם נזקקו לאשראי קצר מועד עם ריבית גבוהה. הם אמנם השתפרו מאוד מבחינת הייצור, תפוקתם התגוונה וגדלה, ומקצועיות החברים השתפרה – אבל עקב אכילס שלהם היה המימון: העדר אשראי זול. רמת החיים של חברי הקיבוצים היתה בסדר פחות או יותר מבחינת התזונה, אבל הדיור הצפוף גרם לסבל רב.⁹

סיפורה של התנועה הקיבוצית בשנות השלושים מלווה בקשיי הקליטה של העלייה הגרמנית ובתרומתה הגדולה בראש ובראשונה לקיבוץ המאוחד. תנועה זו, שניהלה מדיניות של כור היתוך, התנגשה לא פעם עם עולי גרמניה ועם קבוצות חברים כמו השומר-הצעיר מרוסיה באפיקים. הקיבוץ המאוחד בכלל היה ריכוזי מאוד, בעוד שבשומר-הצעיר הדגישו את חשיבות השכנוע ההדדי במטרה להגיע לקונסנזוס ואילו בחבר הקבוצות, התנועה הקטנה ביותר, המשמעת למזכירות התנועה היתה מינימלית.

בפרק מיוחד, המתאר את תהליך הפוליטיזציה של התנועות הקיבוציות, מפרט המחבר את הייחוד באופי הפוליטיזציה של כל אחת מהתנועות. השומר-הצעיר, שבו לפוליטיקה ולמפלגות, היה הראשון שהפך למפלגה, מיד עם הקמתו ב'1927. חבר הקבוצות נעזר, יחד עם המושבים, בהפועל-הצעיר עד 1930; ואילו הקיבוץ המאוחד החל רק כמכשיר הביצוע של המפלגה וההסתדרות, אבל לבש יותר ויותר אופי של מפלגה מהפכנית, במיוחד לאחר מאבקו בהנהגת מפא"י בעניין הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי. נסיונו של הנרי ניר להכללה מביא אותו לסכם בצורת טבלה¹⁰ את הנטיות של התנועות השונות. אודה שהסיכום אינו לרוחי, כי טבלה מחייבת לתמצות שמחמיץ את המורכבות ההיסטורית ובהכרח מתעלם לפעמים מהעיקר. כך, למשל, כצנלסון: הוא תמך בהסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי, אבל תמיכתו נגזרה בעצם מסיטואציה מסוימת והוא שלל את המהלך של בן-גוריון. גורדוניה בתקופות מסוימות שללה ארגון משותף עם הערבים, אבל יחסה לערבים היה בכללו הרבה יותר מתון מיחסו של בן-גוריון שבתקופות מסוימות תמך בארגון המשותף, בניגוד לרושם הנוצר מהטבלה. היסטוריה היא קודם כל תיאור סיטואציה, ו'דעות' מופשטות מחוץ לסיטואציה עלולות להטעות.

הנרי ניר נוקט צעד נכון כשהוא מתאר שלושה קיבוצים לדוגמה משלוש התנועות הקיבוציות, למרות שכמובן אין אפשרות לייצוג מושלם. הוא בחר בגבעת-ברנר, בחולדה ובמשמר-העמק, והדיווח עליהם מרתק. כמו-כן הוא הצליח לתמצת את מה

9. מכפנים, אוקטובר 1934.

10. ניר, עמ' 218.

שהוא מכנה בצדק 'התקופה ההרואית' של התנועה הקיבוצית: מאורעות 1936-1939. התנועה הקיבוצית גם הקימה אז את 'ישובי חומה מוגדל' וגם יצאה מהגדר, תוך השתתפות ערה ומובילה ב'הגנה'. הקיבוץ המאוחד גם יום אז את הקמת המוסד לעלייה, כדי להעלות את חבריו גם אם אין להם סרטיפיקטים, והוא הצליח להעלות אלפי חלוצים. זה היה מעט יחסית למספר היהודים שנשארו והושמדו בארופה, אך זה היה בכל זאת מעשה חשוב. העלייה הבלתי-לגאלית, שארגנו חברי הקיבוץ המאוחד, נתמכה בידי חלק מצמרת מפא"י וחלק אחר של הצמרת תמך בה. לאחר שנגווה התקווה למדינה עברית, שינה בן-גוריון דעתו והציע עליית הפגנה חמושה בלתי-לגאלית. רוב צמרת מפא"י וכל צמרת הקיבוץ המאוחד התנגדה לכך ובראש ובראשונה פעילי 'ההגנה' והעלייה עצמם.¹¹ תפקידיה הלאומיים הבולטים של התנועה הקיבוצית לא הושפעו כהוא זה מהמחלוקת על היחס לערבים. הקיבוץ המאוחד ראה את ההתנגשות עם הערבים כבלתי נמנעת, בעוד שהקיבוץ הארצי רצה בארץ אחת לשני עמים, כמאמרו של בובר.¹²

המחבר תורם להבהרת הריב הגדול בין ברל כצלנסון לקיבוץ המאוחד, בלוותו את מגוון הדעות בתוך שתי התנועות, חבר הקבוצות והקיבוץ המאוחד. בהסתמכו על עבודתו של ברוך בן-אברהם על חבר הקבוצות הוא מראה שהיה חלק בתנועה זו, במיוחד דגניה ב', שהיה קרוב לתפיסות הקיבוציות של הקיבוץ המאוחד מבחינת גודל היישוב ופתיחותו. הפוליטיקאים של חבר הקבוצות, שרצו בתנועה כבסיס למורשת המתינות הפוליטית של הפועל-הצעיר לא סייעו לברל כצלנסון במאמציו להשיג את הסכמת הקיבוץ המאוחד לאיחוד התנועה הקיבוצית. אך עיקר ההתנגדות באה מהנהגת הקיבוץ המאוחד, ובראשה טבנקין. ברל החל לחתור לאיחוד לאחר נצחונו של הקיבוץ המאוחד בהכשלת הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי ב-1935. הקיבוץ המאוחד גייס רוב נגד צמרת מפא"י בהתחברו אל השמאל ההסתדרותי, השומר-הצעיר ופועלי-ציון-שמאל. כבר קודם לכן הזכיר המחבר את הריב של ברל כצלנסון עם הקיבוץ המאוחד על 'החלוצ'. נסיונו של ברל כצלנסון למהול את הרדיקליזם של הקיבוץ המאוחד במתינות של חבר הקבוצות לא הצליח. גיר טוען שברל רצה לחדש את ההרמוניה בין שלושת הוותיקים מהעלייה השנייה - בן-גוריון, טבנקין והוא עצמו ובעת ובעונה אחת, כדי לשקם את מעמדו האישי בתנועה. לכאורה אין שני נימוקים אלה עולים בקנה אחד, כפי שהמחבר עצמו מוכיח היטב: מאבק הכוח התנהל בין ברל לטבנקין במהדורה הראשונה, ובמהדורות הבאות, לקראת פילוג מפא"י, יצטרף גם בן-גוריון למאבק, לצד ברל. שום הרמוניה לא תושג בין מנצחים ומנוצחים במאבק הכוח. ובכל זאת יש צדק בדבריו: מה שברל רצה זה חידוש ההרמוניה, בעוד שבן-גוריון רצה את חידוש המשמעת.¹³

לסיכום: הספר על הקיבוץ איננו מועט, כי כבר בכרך הראשון שבידינו הוא מחזיק 431 עמודים, אבל הוא בהחלט מכיל את המרובה. לא נותר אלא לראות כיצד יתמודד גיר עם המשך ההיסטוריה של הקיבוץ עד ימינו אלה, בכרך הבא.

11. שם, עמ' 333.

12. שם, עמ' 306.

13. שם, עמ' 354.